

De eerste predikanten van Zwartsluis

Enkele aantekeningen*

door dr. G.J. van Kolmeschate

Voor het verkrijgen van een inzicht in de situatie in de Gereformeerde (Hervormde) gemeenten in de eerste jaren na hun ontstaan, kunnen gegevens omtrent de personen die als predikanten die gemeenten dienden, een waardevolle bijdrage betekenen. Deze kennis is voor een aantal gemeenten in de Kop van Overijssel nog onvolledig.

De nadering van het jaar waarin het vierhonderdjarig bestaan van de Hervormde gemeente van Zwartsluis zou kunnen worden herdacht, was voor mij enige jaren geleden aanleiding om datgene wat over de eerste predikanten van die gemeente bekend is 'op een rijtje te zetten'. Al spoedig kwam ik tot de conclusie dat zo'n 'rijtje' niet binnen afzienbare tijd een aaneensluitende reeks zou kunnen worden.

Daarom koos ik bovenstaande titel voor de opsomming van wat ik in gedrukte bronnen en in archieven vond, beredeneerd en waar nodig voorzien van commentaar.

Enige voorzichtigheid bleek bij het gebruik van (oudere) gedrukte bronnen, geboden.

Sommige niet-kerkelijke bronnen, zoals rekeningboeken uit de beschouwde periode, vormden soms een waardevolle bron van informatie. Wat de hier besproken predikanten betreft, waren het met name de Rekeningen van het Rentambt Vollenhove die als zodanig kunnen dienen, niet alleen voor Zwartsluis maar voor verschillende gemeenten in het ambtsgebied van de Drost van Vollenhove.

Inleiding De kerkelijke geschiedenis van het voor-reformatorische Zwartsluis, kan kort zijn. Volgens het commentaar bij de 'Geschiedkundige Atlas van Nederland', zich daarbij baserend op Bachiene, zou kort voor 1575, door samenvoeging van een deel van het kerspel Hasselt met een deel van

het kerspel Vollenhove, een nieuwe parochie Zwarteluse zijn gevormd¹). Sindsdien was de onder Vollenhove ressorterende kapel van Zwartsluis (aan Maria gewijd?) parochiekerk.

Opgemerkt zij hierbij echter dat uit archivalia van het klooster van St. Janskamp blijkt dat dit klooster reeds in 1548 een legaat groot 50 rijnse guldens ontving uit de nalatenschap van Lubbert van Til, pastoor van Zwartsluis²).

De Hullu vermeldt in zijn Hervormingsgeschiedenis van Overijssel dat in 1563 een van de Hasselter regeringsleden van Lutheranisme werd verdacht, omdat deze 'dair an die Sluijs was geweest' wat volgens De Hullu zou kunnen betekenen dat de beschuldigde een protestants conventikel in Zwartsluis had bezocht³).

Wat hiervan zij: de eerste die als predikant van Zwartsluis wordt genoemd is *Jacobus Strijdonck*.

Volgens Moonen's Naemketen der Predikanten werd 'Jakobus Strydonk, eertyts Pastoor aldaer/1579. toegelaeten/om by voorraet in zynen dienst te volharden/vertrokken naer Ysselmuiden/1583'.⁴).

We willen deze late mededeling aan een onderzoek onderwerpen. Wegens het ontbreken van archieven uit die periode, kan ter plaatse geen informatie worden verkregen⁵).

De Acta van de Provinciale Synoden van Overijssel vermelden dat Strijdonck op de op 24 maart 1584 te Kampen gehouden synode (Synodus tertia Campensis) als scriba fungeerde. Helaas wordt daarbij zijn standplaats niet vermeld⁶).

Op de synode van Zwolle van 18 april 1585 (Tertia synodus Swollana) was Strijdonck niet aanwezig⁷). De vergadering constateerde dat Strijdonck de kerk van IJsselmuiden gedurende enige tijd had bediend, en tenslotte met consent van de kerk van Kampen een beroep naar Blokzijl en Kuinre had aangenomen. Hij zou aldaar worden bevestigd door een predikant van Kampen en een ouderling van Hasselt. Deze ambtsdragers moesten hem wel ernstig vermanen en censureren, omdat hij met een beroep op privé zaken de synodevergadering had verzuimd; zo'n excuus kon niet worden aanvaard.

Er rijzen vragen wanneer men bij het lezen van bovenstaande gang van zaken in aanmerking neemt dat zich in het gemeentearchief van Hasselt een brief ('attestatie') bevindt 'met mijn eigene hant ondergeteykent opte VIIe May 1581', waarin Strijdonck zich presenteert als de huidige predikant van IJsselham en als de man die korte tijd geleden, toen hij nog predikant van Zwartsluis was, had geïntervenieerd bij de hoptlieden van die fortresse, opdat het doorsteken van de dijk(en) aldaar zou worden verhinderd⁸).

Verder stuit men op een besluit van de vergadering van Ridderschap en Steden te Deventer van 9 juni 1581, na het lezen van een missive 'van Sijne Excell. ten versoicke van Jac. Stridongh an Ridderschap en Steden geschreven, omme sijnen soen Hendrijck Stridongh toe begifigen met eijne vicarije in de kercke toe Isselham, durch vertrecken van Joannis Boncke

vacerende'. Waarop werd besloten, kennis genomen hebbende van dat verzoek van Jac. Stridongh' gewesener predicant up de Swarte Sluys' uit naam van zijn zoon, hem het gevraagde vruchtgebruik te verlenen⁹⁾.

De bekende lijsten van predikanten, verschenen als bijlagen bij Van Alphen's Handboek in het begin van deze eeuw, helpen ons weinig of niet bij het oplossen van de hier opkomende vragen¹⁰⁾.

De voor de hand liggende gedachte dat de uitgevers van de Overijsselse Acta IJsselmuiden hebben gelezen waar IJsselham stond, bleek na correspondentie met de archivaris van de Hervormde kerk, niet houdbaar. Deze heeft nog eens de verschillende handschriften op dit punt vergeleken. Hij maakte mij tevens attent op de door hem in een register in het archief van de Classis 's-Hertogenbosch gevonden copie van de Acta van de Overijsselse synode van 1579, die Reitsma en Van Veen onbekend waren gebleven en onlangs zijn uitgegeven door van Booma¹¹⁾.

Artikel 1 van de Acta van deze op 22 september 1579 begonnen synode luidt: 'Den 23 september is in den eersten van Jacobo Stredenick, eertijts pastoor op Swartesluijs besloten, dat hij bij provisie den dienst continueren sal, doch ten eersten hem die gemeynte te Vollenhove inlijven naest voorgaende examinatie ende daer die revocatie sijnes voorigen handels des pausdom halven doen, ende volgende dien hem ordentlijcken van die Overijsselsche kercke sal laeten examineren sullen binnen Swol, daer die dienaren van die Overijsselsche kercke sullen comen ende het examen voeren, ende den tijt van der examinatie sal die kercke van Swol macht hebben aen die andere kercke aen toeschrijven'. Moonen heeft blijkens zijn formulering in Naemketen der predikanten nog kennis van deze Acta kunnen nemen. Van Alphen heeft waarschijnlijk Moonen's tekst gebruikt.

De eerste predikant van *IJsselmuiden* zou volgens Van Alphen zijn geweest W. Lanium, de beschrijver van het beleg van Steenwijk door Rennenberg¹²⁾, die in 1582 van Steenwijk naar IJsselmuiden ging en reeds in 1583 naar Elburg zou zijn vertrokken. Lanium wordt in de uitgave der Synodale acta van Overijssel niet genoemd, evenmin trouwens als in die van Gelderland. Van Alphen noemt als opvolger van Lanium in IJsselmuiden Strijdonck (1583) die in 1584 vertrekt naar Blokzijl.

Wat *IJsselham* betreft is volgens Van Alphen en Moonen de eerste predikant aldaar vanaf 1618 E. Schuttenius. Uit de Acta blijkt zulks niet; wel, dat er bedenkingen tegen Schuttenius' rechtzinnigheid bestonden, die echter ongegrond bleken. Tweemaal komt de parochie IJsselham in de Acta voor: éénmaal als men daar in gebreke is gebleven bij te dragen in de bezoldiging van de predikant van Oldemarkt, met welke gemeente IJsselham dan blijkbaar is verenigd. Een tweede maal wordt IJsselham genoemd als men een (vergeefse) poging doet om dit verband los te maken¹³⁾.

Wijlen dr. J.P. de Bie, een der auteurs van het Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland¹⁴⁾, verschaftte mij indertijd de door hem verzamelde gegevens over de Zwartsluizer predikanten, waarnaar we nog zullen verwijzen (geciteerd: De Bie). De Bie's gegevens over

Strijdonck verschaffen ons geen gegevens tot opheldering van onze vragen betreffende deze predikant.

Naar mijn menig kan de oplossing van de gestelde vragen gevonden worden als we uitgaan van de sterke relatie die er was tussen de militaire situatie te Steenwijk en de toestand in de Hervormde gemeenten in de Kop van Overijssel. Na het beleg door Rennenberg (18 oktober 1580-13 februari 1581) was er een korte adempauze. In de maanden mei en juni 1581 kon Strijdonck dus 'rustig in IJsselham verblijven, maar ten gevolge van 'het verraad' en de daarop gevolgde Spaanse bezetting van Steenwijk in 1582, die tot 1592 zou duren, veranderde het beeld totaal. Het is alleszins denkbaar dat Strijdonck in IJsselham niet meer veilig was, en dat hij toen, misschien op verzoek van Kampen, tijdelijk IJsselmuiden bediende.

Uit een brief die Strijdonck in 1586 vanuit Blokzijl schreef aan zijn broeders in Kampen, blijkt eens te meer hoe ingrijpend de invloed van de Spaanse bezetting van Steenwijk op de omgeving was, en hoe ver die invloed wel strekte. Bedoelde brief, gedateerd 12 juni 1586, werd geschreven met het oog op de aanstaande Algemene (Nationale) Synode te 's-Gravenhage, die op aandrang van Leycester werd bijeen geroepen. Strijdonck schrijft dat hij niet, zoals afgesproken, naar Kampen kan komen 'vermits den viant so tho Vollenho als op de zee' is. De overste-luitenant kan zijn belofte, gedaan aan Georgius (Nolthenius) en Jodocus (Goykerus), predikanten te Kampen niet uitvoeren ten gevolge van de wisseling der garnizoenen, en daarom is Strijdonck thuis moeten blijven¹⁵). Na een on-oecomenische uithaal tegen de 'Mennoniten' volgt dan 'Ten anderen dat alhier geene middelen zijn tot onderholt des dienaers (evenmin) als (van) Schoelmeijsters, doch rontomme onse Fortte veule goederen ende Landen gelegen (zijn) tot geestelijcke prebenden van Blanckenham, ISSELHAM, Cuyne en Geijthorn gehoren (de), die dus lange en als noch van den Papen onse vianden binnen Steenwijk gehevet, ontfangen en genoeten worden; dewelck oock niet to lijden (= wat ontoelaatbaar is), so op gemelte plaetsen respectievelijck geen dienaar is verordent ofte woonen can,'. Een gedateerde aantekening op de brief wijst er op, dat de Kamper broeders de brief hebben meegenomen naar Den Haag¹⁶).

Ook tijdens de synode van Hasselt op 21 mei 1588 bleek hoe lang de arm van de Spaanse vijand wel was. Immers gemeenteleden uit Vollenhove, uit Genemuiden en van het platteland bleken aan enkele (der aanwezige?) predikanten de vraag te hebben gesteld, of men, nu de vijand in genoemde plaatsen geen gereformeerde predikanten wilde toelaten, wilde toestaan dat men aldaar gebruik maakte van de diensten van pastoors, onder voorwaarde dat zij in het zwart, dus zonder gebruik van kerkelijke gewaden, zouden prediken. Het verzoek werd door de synode niet ingewilligd¹⁷).

Wat Strijdonck verder betreft: in 1593 kreeg Kuinre een eigen predikant; sindsdien verzorgde Strijdonck naast Blokzijl ook Blankenham. In 1594 was geen vertegenwoordiger van Blokzijl ter synodé verschenen; in 1595

was namens Blokzijl aanwezig ds. Hermannus Wineranus. Blijkbaar was Strijdonck dan overleden.

De visitatieberichten van de bisschop van Deventer Aegidius de Monte¹⁸⁾ bevatten een aanwijzing dat de parochie 'Swerte sluis' tijdens diens ambtsperiode (1570-1577) door of namens hem werd gevisiteerd. In 1571 namelijk bezocht hij Vollenhove, Steenwijk, Steenwijkerwold, Oldemarkt, Kuinre, IJsselham, Scheerwolde, Giethoorn, Wanneperveen, ZWARTSLUIS en Genemuiden. Nadere informatie over Zwartsluis en de andere, hier genoemde parochies, ontbreken in dit verband. In het visitatierapport en de, in bewerking van Hattink mede uitgegeven documenten wordt Zwartsluis verder niet genoemd. Dit in tegenstelling met veel andere parochies in de kop van Overijssel. De aanwezigheid van een Staats garnizoen in Zwartsluis (en in Blokzijl¹⁹⁾) was voor de bewoners blijkbaar voldoende garantie om niet onverhoeds in Spaanse handen te vallen, noch om vanuit Steenwijk door de 'viant' te worden 'gevisiteerd'. En daarmee was Zwartsluis ook ontoegankelijk voor de geestelijke visitaties van de opvolger(s) van de bisschop van Deventer, visitaties, die omstreeks 1587 plaatsvonden in Steenwijk en omgeving. Op 1 mei 1587 werd IJsselham gevisiteerd. De 'rector' ofte possessor van de St. Stephanuskerk aldaar was Dominus Joannes Boncke, elders²⁰⁾ ook pastor in IJsselham genoemd. Het eerder vermelde besluit van Ridderschap en Steden van 9 juli 1581⁹⁾ bleek door de loop der geschiedenis te zijn achterhaald.

In Zwartsluis was Strijdonck volgens Moonen in 1585 opgevolgd door *Joachimus Siligenus*²¹⁾. De Acta van de Derde Zwolse Synode vermelden dat op 10 november 1585 (dit zal moeten zijn 1584) in de Classicale vergadering van Kampen Joachimus Siligenius en Hermannus Gerhardi 'tot den dienst der kercken geëxmineert' werden, en toegelaten, en dat Joachimus Siligenus aan de gemeente van Zwartsluis als dienaar was toegewezen, een besluit dat door de synode werd bevestigd. Bovengenoemde bevestigers van Strijdonck in Blokzijl moeten op hun terugweg Siligenius in Zwartsluis als predikant bevestigen²²⁾.

Omdat waarschijnlijk tijdens het beleg van Steenwijk door Rennenberg, toen Zwartsluis door de 'bevriende' overste Steuper was platgebrand, ook de kapel aldaar onbruikbaar was geworden, vonden de kerkdiensten tot dan (1585) in Zwartsluis plaats in 'des hopmans logement...', en moest ook de predikant zich daar ophouden²³⁾. Daarom besloot de synode dat aan hopman Cmaphuis, daar in garnizoen liggende, geschreven zou worden 'ten einde die voorgenomene voet van een besondere wooninge toe maecken, daer die dienaar wone ende sijn predige moge holden, doch metten eersten ende terstont dorch sijn bevorderent ende andrivent geëffectueert sij'.

Toch was blijkbaar de woningnood niet het enige probleem in Zwartsluis: de synode van Kampen van juni 1587 droeg aan burgemeester Ulgher van Zwolle en ds. Bornius, aldaar, op om bij 'den vrijheeren van Hogensax Joachimum Siliginium te verhelpen, dat hij sijn stipendium vant vaendelen sijns broeders, liggende op der Swartlesluis, mach ontfangen, gelijk bij die

voorige garnisoenen geschiet is²⁴). Het effect van deze maatregel was slechts kortstondig òf nihil, want op 22 december 1591 komt bij Ridderschap en Steden een 'remonstratie' ter tafel van Joachim Siligeneus 'dienaer des Goedtljicken woerts an de Swarte Sluys' waaruit blijkt 'dat hem tot sijn onderholt d'uslang drie naemen ofte payen onder drie compagnien waeren gepasseert, die hem ... gecasseert sinnen, alsoe dat hij ghien middell en heft, hem en sijn wijff ende kinder langer te onderhouden'. Hij 'versoeckt daerumme demoedeljicken enich subsidie ende assistentie van onderholt'. Men besluit dat 'den Gedeputeerden ... in mandatis gegeven sall worden bij die Heeren Raede van Stathe in den besten te bevorderen dat Suppliant onder die compagnie an die Swarte Sluys liggen(de), of die namaels daer op gelecht mach worden ...naemen ofte payen tot sijner onderholt moegen worden gepasseert'. Als voorlopige hulp werd 'denselven Predicant ... gegeven een ordonnantie op Peter van Haerst²⁵), omme hem te betaelen van het leste termijn van den Torfftholl ande Swarte Sluys dat den eersten January toecomende verschijnen wert, die somma van 40 car. gld.'. In de Acta leest men over Siligeneus verder niets²⁶).

Op de provinciale synode van mei 1593 verschijnt voor Zwartsluis *Henricus Lucass*, 'minister' aldaar. Verdere informatie over hem verschaffen de Acta niet²⁷). Moonen's 'Naemketen' vermeldt dat hij in 1592 'volgens zijne eigenhandige ondertekening, zoo het schijnt', is beroepen van Ettersem en Schardam (Classis Edam). Hij wordt door Moonen Lucae of Luitjens genoemd²⁸). De Bie zegt van hem nog: vertrokken van of overleden te Zwartsluis in 1594. Een ordonnatie die Ridderschap en Steden op 16 september 1592' passeren op Huybert van Gladbach²⁹)... van 100 car. gld. voor de ingezetenen van Swarte Sluys tot onderholt van den predicant aldaer, en dat uit sijnen ontfanck van den Impost der 12 Stv. opt bier' zal Lucass en de zijnen wel te goede zijn gekomen.

In de vergadering van Gedeputeerden van de Overijsselse Staten op 24 juli 1593 werden 'Huybert van Gladbach, Pieter van Haerst en Lodewijck van Duyren als affgesanten van de gemeente van de Swartesluysse ingevordert, en (is) met deselve gecommuniceert die Supplicatie so *Henricus Ludolphi Steenwicensis*, diener en predicant ... aldaer, belangende augmentatie en vermeerderinge van gage, ofte sijnes dienstes ontslagen te sijn... Den welcken na gehoorde advijs voor afscheijt gegeven: Gecommitteerden ... (hebben) .. verstaan dat de Suppliant niet meer en competeert dan twee hondert vijftich car. gld., daer voor deselve doenmaels aengenomen is. Edoch dewijle Suppliant verclaert sich op so geringe gage niet te connen onderhouden en (de) d'Ingesetenen van (Swarte) sluyse geen middel hebben meert te connen geven, en daer omme afscheijt begeert, wort hem sulcx geaccordeert, en hem boven die 250 car. gld., tot betaelinghe sijner schulden, noch geschoncken vijftich car. gld., die hem Huybert van Glabbach betaelen sal³⁰).

De vraag of deze Henricus, ondanks zijn gecompliceerde achternaam, identiek is met Lucas of Luitjes, is niet te beantwoorden zonder nadere -

nog ontbrekende - gegevens. In alle geval was Zwartsluis weer vacant, en werd *Luderus Vogelzang* beroepen (volgens De Bie als candidaat). Deze tekende de kerkordening van 1586, als 'dienaer des gotliken worden binnen die schantze vande Schwartzluis³¹). Hij was op 28 mei 1594 als predikant van Zwartsluis aanwezig op de provinciale synode van Deventer; op 20-25 oktober van dat jaar op die van Zwolle; op 22-25 juni 1596 op die van Kampen, en in juli 1597 op die van Hasselt. Daar werd hij benoemd als gevolmachtigd afgevaardigde, met anderen, naar de eerstvolgende provinciale Gelderse synode. In mei 1598 verschijnt hij in de Overijsselse synode als predikant van Oldenzaal, maar daar moet hij vertrekken als in 1605 Spinola die stad inneemt³²).

Op de provinciale synode van mei 1590 was uit Zwartsluis niemand aanwezig. In tegenstelling tot Hasselt, vanwaar ook niemand was verschenen, had men zich niet 'met schrijvent verexcuseert, (over)mitz sij noch gheenen dienaer hebben³³). De Acta van 1599 ontbreken. Op de synode van juli 1600, te Steenwijk gehouden, was Zwartsluis vertegenwoordigd door Lode-wijck van Dueren, ouderling³⁴).

Het is in die jaren dat De Bie de persoon van *Johannes van der Eijck* plaatst. Van enige werkzaamheid van hem in Zwartsluis bleek mij echter niets. Voorzichtigheid gebiedt te zeggen dat weliswaar zijn naam in de synodale acta ontbreekt, evenals in de mij bekende lijsten van predikanten van Staphorst; toch behandelen Gedeputeerden van Ridderschap en Steden van Overijssel op 25 juni 1597 een verzoek van Johannes van de Eyck, predikant op Staphorst' ... dat die Lantschap zijn soen Johannes ab Eijck Junior wilden verseen met seeckere vacerende vicarie in de Kercke van Staphorst titulo Sancta Catharine'. Zijn verzoek wordt ingewilligd, onder voorwaarde dat hij zijn zoon die aan de universiteit van Keulen studeerde, zal aanschrijven en hem in 'een binnen Landsche universiteyt' laten studeren³⁵).

Waarschijnlijk waren ook Ridderschap en Steden verontrust geweest door de langdurige vacature in Zwartsluis, en door gelijktijdige moeilijkheden in Genemuiden. In hun zitting van 26 maart 1600 werd de drost van Vollenhove geautoriseerd' omme eenen gereformeerden predicant te beroepen ende deselve te stellen omme binnen Genemuiden ende op die Swarte Sluys dienst te doen³⁶).

Als opvolger van Vogelzang vermeldt Moonen *Antonius Fabritius of Smit(t)ius*. Deze bezoekt de synode van 9-12 juni 1601 te Zwolle; in de betreffende Acta worden in de lijst van hen die met behoorlijke geloofsbriefen zijn verschenen, voor Zwartsluis genoemd: ds. Anthonius Fabritius en Lodewijck van Duyren, ouderling. In de verdere tekst (art. 11) lezen we dat 'Anthonius Fabritius, predicant van Staphorst, den synode beroupinghe verthoont hebbende van de ghemeente van de Swarte Sluys op synen persoon gedaen', toestemming verkrijgt om dat beroep aan te nemen, mits hij 'nu ende dan' de gemeente van Staphorst een tijdlang bedient. Dit, opdat 'de

luijden aldaer, teenemael ontbloetet synde van den kerckendienst, geen oorsake nemen eenighen papen de ooren te bieden³⁷⁾.

De financiële situatie van de predikant van Zwartsluis bleef blijkbaar een onderwerp van aanhoudende zorg, ook al was de financiële verhouding tot de overheid gewijzigd. Immers tijdens de bediening van Siligineus die blijkbaar voor (een belangrijk deel van) zijn inkomen op de militaire autoriteiten was aangewezen, constateert men een begin van verschuiving naar de toentertijd normale wijze van salariëring door de burgerlijke overheid: in dit geval de Staten van Overijssel, die daartoe wel putten uit ten dele ter plaatse geïnde overheids gelden: turfrol; bieraccijns enz.

Toch was dit blijkbaar een regeling ad hoc. De reeds genoemde synode van Zwolle (1601) adviseert op een verzoek van Zwartsluis 'dat die predicanten ter plaetse daer tcollegium (= de Statenvergadering) is, door requeste sullen aanhouden haer eenich subsidium, tot onderhoudinghe eenes predicants van de Landtschap ... moghe toegeleght worden'. Het jaar ervoor had men in Deventer, op een dergelijk verzoek van ouderling Lodewijck van Dueren, een gelijkluidend advies gegeven³⁸⁾.

In tegenspraak tot deze voortdurende klaagzang staat de beslissing van de synode van juni 1602, waarbij de Zwartsluizenaren wordt geconsenteert ... die penningen, eertijds gegeven die verbranden luden aldaer (ten gevolge van de activiteiten van Steuper?, zie hiervoor.) van dewelcke sommigen die penningen niet anders dan op rente begeerden, ende hebben hare armoet nu overwonnen ..., tot opbouwinge van een kercke geëmployeert worden'. Voorwaarde: men belooft de armen 'evenwel' (of: even wel?) te zullen onderhouden³⁹⁾. De conclusie moet wel zijn dat de tamelijk jonge parochie van Zwartsluis geen of nauwelijks bezittingen had. Want toen in 1603 Genemuiden gebrek aan middelen aanvoerde als argument om geen predikant te kunnen beroepen, werd hen 'vermaent ende belastet alle haere geestelijckce goederen van pastorijen, vicarijen, gilden ende diergelijcken daertoe t'imploieren'⁴⁰⁾.

Op de synodes van 1602 en juni 1603 was Fabritius aanwezig. Verdere gegevens over hem ontbreken in de Acta.

Eerst in juli 1609 verscheen er weer een predikant van Zwartsluis ter synode: *Henricus Meinardi*. Door de Bie wordt hij geacht dezelfde persoon te zijn als Henricus Menardi Raedt, die als kandidaat in 1597 te Wyckel (Fr.) kwam, lid was van de synode van Dokkum, maar in 1599 uit het ambt was ontzet. Ondanks dit feit werd hij in september 1600 predikant van Diever, en zelfs scriba van de Drentse synode. Een jaar later vertrok hij naar Nijeveen. In 1602 rezen er twijfels aan de juistheid van zijn bediening, waarop hij in 1603 werd afgezet. Deze predikant zou dan in oktober 1605 in Zwartsluis zijn gekomen, en in 1609 (maar dan wel ná medio juli) zijn vertrokken naar Oldebert, waarna hij in zijn laatste standplaats: Hem en Franssum (vanaf 1613) in 1623 zou zijn overleden⁴¹⁾.

Volgens Moonen werd Meinardi in Zwartsluis opgevolgd door *Johannes Volcerus*; deze wordt in 1615 in de dienst gevonden. Volgens Van der Aa

kwam hij (als kandidaat, vgl. De Bie) in 1605 te Vorden in dienst, en ging in 1607 vandaar naar Terborg-Silvolda-Etten⁴²). Dat Moonen vermeldt dat Volcerus in 1615 (voor het eerst) in de dienst in Zwartsluis werd aangetroffen, komt omdat hij alleen op de synode van dát jaar voor Zwartsluis acte de présence gaf; in 1611 en '12 waren het ouderlingen die deze gemeente vertegenwoordigden; in 1618, tijdens de synode van Vollenhove, waar voorbereidingen werden getroffen voor de Nationale Synode van Dordrecht, en waar de twisten tussen remonstranten en contraremonstranten aan de orde waren, was Volcerus wegens ziekte vervangen door de predikant van Blokzijl. Op de provinciale synode in Deventer van 1619 vertegenwoordigde Volcerus Vollenhove, en fungeerde hij als scriba. Hij tekende als Joannes Volcerus, Holsato- Stormarus (gebied Stormarn in oostelijk Holstein).

Ten tijde van Volcerus' bediening kwam een verbetering van het salaris van de predikant van Zwartsluis tot stand, al ging dit langs moeizame weg. Op een request van die van Zwartsluis aan de Staten van Overijssel 'om tot onderholt van haeren predicant eenich meerder subsidium toe mogen bekomen', besloten Ridderschap en Steden op 26 augustus 1613, dat hen '50 car. gulden jaerlijcks bij de Rentmeester van (de) St. Janscamp guederen' zal worden betaald' boven die honderd car. gulden, die sij (= die van Swarte Sluys) alrede vuyt den Coll.(?) genieten⁴³). Desondanks vroeg de kerkeraad een half jaar later 'meerder subsidie tot onderholt van hairen predicant, als tegenwoordigh niet meer hebbende als 225 car. gld. jaerlix'. Voor 1613 werd nog 100 gld. 'uit de ontfanck der Renten van Vollenhove' toegezegd⁴⁴). In de vergadering van de Staten op 15 september 1615 verschijnt Volcerus persoonlijk, teneinde zijn verzoek te ondersteunen om te mogen ontvangen 'sijn toegelechte tractement ende onderholt op Martini (11 november) lastleden verschijnende, met verbeteringe tot 400 gld. also die van de Sluijse sellfs (=zelf) geen middelen tot onderholt haerer kerckendienaeren sijn hebbende, waerom guet gevonden om redenen verhaelt, den voors. predicant die versochte 400 gld. te accorderen ...' En aan Rentmeester Johan Wulfsen werd opgedragen uit te betalen 'uyt den Rentampt van Vollenhoe die somme van 350 gld. ende sulx boven de vijftich gld. welcke gemelte predicant voor desen uyt die incomsten van Sint Janskamp jaerlijcks sinnen toegelecht', ...'wel verstaende dat hijr mede sullen komen te casseren alsodaene hondert daelders als den .. predicant ...uyt de incomsten van den turftoll sinnen geassigneert geweest'. Iets later wordt bij de betalingsvermelding nadrukkelijk de opmerking toegevoegd dat de uitbetaling in vier termijnen diende te geschieden⁴⁵).

Een teken dat de financiële situatie van de provincie geleidelijkeverbeterde mag gezien worden in een besluit, eveneens in 1615, dat Johan Wolffs, rentmeester van Vollenhove, aan Jan Janssen' glasmaecker toe Hasselt voer een glas vanwege den Landtschap in des predicants hujs' te Zwartsluis zal betalen twintig ponden⁴⁶).

Na het vertrek van Volcerus werd volgens Moonen *Daniël Goykerus*,

van het huis te Dorth beroepen, die 'zo het schijnt' in 1620 naar Blankenham zou zijn vertrokken⁴⁷⁾.

Inderdaad was Goykerus, 'pr. aen de Zwarteluijss'.. 'in plaetse van een olderlingk' aanwezig op de Overijsselse synode van 16 augustus 1619 te Deventer. Voordien was hij, zoals ook blijkt uit de Acta der Ordinaris Gedeputeerden van de provinciale synode, die afgeschreven zijn in de Acta van Overijssel van 1619⁴⁸⁾, op 11 februari 1619 aanwezig in Zwolle, waar de aanwezigen met genoegen de mening van de E.E. Heren Gedeputeerden van het Landschap hebben aangehoord. Die mening betrof vermoedelijk ook ds. Goykerus 'gewesen predicant van den E. Heere van Dorth, tegenwoordich sonder dienst ...'. De kerkelijke autoriteiten hebben hem 'met sijnen goeden wille opt scherpste in alle poincten der religie geëxamineert ende sodanigh bevonden (lettende oock op sijne goede getuichenissen), dat hij met sonderlinghe (= bijzondere) stichtinge de gemeente van Gelmuijden soude connen bedienen', de gemeente dus waar kort tevoren, vermoedelijk tegen de zin van de stedelijke overheid, Johannes Meilingh, een 'ingedrongen' predikant uit Ruurlo, was verwijderd. Goykerus werd daarop, met een aanbeveling van Gedeputeerde Staten, aan Raad en Kerkeraad van Genemuiden gepresenteerd, om voorlopig daar als predikant in dienst te treden. Reeds een paar maand later op 1 april 1619 blijkt dat 'de kercke tot Genemuiden tot haeren eigen schaden den provisionelen dienst van ... Goykerus heeft terugehouden ende (dat) deselve nu niet gesint en is de plaetse te bedienen'⁴⁹⁾.

De Classis van Vollenhove en Steenwijk aanvaardde Goykerus op 15 april 1619 eenstemmig, en constateerde dat Zwartsluis reeds een beroep op hem had uitgebracht. Op 18 april werd hij door Volcerus, door genoemde Classis daarmede belast, 'solemlicken' in zijn ambt bevestigd⁵⁰⁾. In de synodevergadering van juni 1620 in Kampen was ook Goykerus aanwezig⁵¹⁾.

De veronderstelling van Moonen, dat Goykerus naar Blankenham was vertrokken moet onjuist zijn. Gedeputeerden van Ridderschap en Steden behandelden namelijk op 7 augustus 1622 een 'requeste van de weduwe Jodoci Goickery, in sijn levent geweest predicant to Campen, versoeckende als moeder ende erffgen. van hairen Sal. Shoon Daniël Goickery, predicant geweest aen de Swarte Sluys, een halff Jaer tractements, haer bij Appt. van Ridderschap en Steden noch nae doode haires Soons geacordeert. Als mede noch eenige torff; wair op die van de Swarte Sluys gehoirt sijnde: Is verstaen dat die van de Swarten Sluys aen de Weduwe Goykerus sullen doen hebben, een halve last torffs, ende belangende het halve jaer tractement, worde geacordeert twee hondert car. gld⁵²⁾. Rentmeester Boldewijn Sloet van het Rentampt Vollenhove betaalde 'achtervolgende d'ordonnantie... van 7 augustus 1622 ... aen de Weduwe Jodoc. Goyker, tot voldoeninghe van haer zal. soon ... sijn tractement .. 200 car. gld.⁵³⁾.

Als opvolger van Goykerus noemt Moonen *Lubbertus Voltelen*, die in 1621 van Gramsbergen werd beroepen. Hij wordt aangeduid als Salom.Fil. Dit laatste stemt niet overeen met de gegevens uit het Nieuw Ned. Biogr.

Woordenboek. Volgens dit repertorium zou hij de zoon zijn geweest van Henricus Voltelen, schrijver van de commandeur van het Duitse Huis te Ootmarsum en Verwalter-Rechter aldaar. De zoon zou hebben gestudeerd in Steinfurt, waar hij in 1612 een verhandeling uitgaaf over Matth. 16:13-19. Op het titelblad daarvan noemt hij zich Nienhausensis, waaruit men mag afleiden dat hij in Neuenhaus was geboren (1588). Volgens dezelfde biografische bron stierf hij in Zwartsluis op 25 september 1625 aan de pest⁵⁴).

De betaling van het salaris van de predikant van Zwartsluis door de Rentmeester van Vollenhove vond op 11 februari 1622 en verder in dat jaar plaats via de 'volmachten' van de Schans Zwarte sluis .., Gerrit Jansen en Roloff Hendrickx, of via Lodewijck van Dueren, met de aanduiding 'tot behaf des predicants aldaer', deels ook zonder aanduiding van diens naam. Op 23 juni 1623 werd betaald aan 'Voltelen .. vermoge sijn quitantie'⁵⁵).

Uit de niet bepaald overzichtelijke en evenmin altijd duidelijke aantekeningen in de oudste foliant van het gemeentearchief van Zwartsluis⁵⁶), dat als titel draagt: Register van Bieraccijssen... aen de Swartesluijs. Anno 1622, kan men concluderen dat een matige financiële bemoeienis van de lokale overheid met het salaris van de predikant plaats had.

De naam van de laatste predikant die wij bespreken, *Johannes Costerus*, komt in bovengenoemd Register van Bieraccijssen ... met naam en toenaam voor. Hem werd namelijk in 1627 in vier termijnen f50,- betaald, het bedrag dat blijkbaar, naast de benodigde turf in de pastorie, de jaarlijkse bijdrage van de gemeente aan het predikantsalaris was. Deze Costerus werd in 1626 beroepen van Ens op Schokland waar hij twee jaar had gestaan. Hij stierf in 1654 te Zwartsluis⁵⁷).

Van zijn hand verscheen: 'De Sorgh-Duyvel', opgedragen aan de magistraat van Deventer, van welke stad hij vermoedelijk een bursaal was. Na deze opdracht volgt een tweede: 'Aen den Christelijcken Leeser', die eindigt met: 'Desen Arbeit hebbe ic bij provisie op mij genomen, so ick bevinde dat hij de Christelijcken Leeser sal angenaem sijn, hope ick met der tijdt ... noch andere tractaten door den druck ghemeen te maken; middelerwijl gebruikt dit. Ende vaerdt wel'⁵⁸).

Van twee van die aangekondigde geestesprodukten bleven de namen bewaard: 'Christelijcke Onderwijzing' (1641) en 'Hemels Trompet' (1647)⁵⁹); tot dusver kregen we die boekjes niet onder het oog. Na de twee genoemde opdrachten van de 'Sorgh-Duyvel' volgt een *Eerdicht*: Op den Sorgh-Duyvel ..., een soort samenvatting op rijm, van de hand van Wilhelmus Leemkuylius Harlemensis, Schoolmeester tot Swartesluijs, en tenslotte een Sonnet ofte Klinck-Dicht: Tot de nijdighe Berispers van den Sorgh-Duyvel.

Hier volgt nog een 'progressief' citaat uit de opdracht: 'Aen den Christelijcken Leeser': '... deze natie./ de welcke altesamen / weijnige uijtgenomen / alleen daer na dichten ende trachten / hoe dat se groote rijckdommen ende schatten bijeen moghten schrapen ende rapen ... Waerom dat oock onse vijande de Spaengiaerden in een spreekwoordt wel te reghten van

ons moghen ghetuijghen: Dat den Flaming / dat is den Hollander / niet en is soo eergierigh / als wel Geldtgierigh'.

En tot slot een citaat uit de eigenlijke tekst: '... de overheden ende magistraten des volx / die quansuijs een verkeerde sorghe tot het welvaren harer Landen / Provincien / ende Steden voorwenden / ende daerom Afgodische merckten ende kermisfeesten / op Sabbath-daghen tolereren. O, segghen sij .. (deze zaken) .. sijn vrije Handelingen / ende dienen merckelijcken tot profijt ende beste vant Lant / om de middelen der consumptien te verbeteren / dewijle het Landt seer veele daer aen ghelegghen is / ten eijnde vrij de Oorloghe tegen den maghtigen Coninck van Hispanien te ghemackelijcker souden uijtvoeren ende staende houden: Want alsoo het gelt is Nervus belli: de senuwe van den Oorlogh!'

De slotzin van het boek luidt: SUSTINE ET ABSTINE, dat is Lydt ende mydt.

*) Dr. J.P. van Dooren te 's-Gravenhage dank ik voor zijn vele informaties, de kerkelijke bronnen betreffend; dr. Koch dank ik voor de tijd en zorg aan mijn artikel besteed.

Noten

1. *Geschiedkundige atlas van Nederland; de kerkelijke indeling omstreeks 1550, tevens kloosterkaart*, 's-Gravenhage 1921. De auteur verwijst naar W.A. Bachiene, *Kerkelijke geographie der Vereenigde Nederlanden, 1768-1773*.
2. J.C. van Slee, Mededelingen aangaande het klooster Sint Janscamp ... buiten Vollenhove, in *Verslagen en Med. Overijss. Regt en Geschiedenis*, 26 (1910) p. 31.
3. J. de Hullu, Hervormingsgeschiedenis in Overijssel, in: *Nederl. Arch. voor Kerkgeschiedenis*, Nwe. Serie, 1. p. 226 (1902).
4. Arnout Moonen, *Naemketen der Predikanten, die, van de Hervorminge der Kerken aan tot het jaer 1709 toe, in de Gemeenten, die onder de vier Classen van het Overijsselsche Synode behooren, Het Euangelium bedient hebben, vervolgt tot het jaer 1803 door B.G. Noordbeek, predikant te Zalck. En nu op nieuws tot den tegenwoordigen tyd voortgezet door Johannes Hoogewal, predikant te Deventer. Deventer 1807, p. 93.*
- Uit de verschillende schrijfwijzen van de naam van de eerste predikant van Zwartsluis kozen wij: Jacobus Strijdonck, omdat hij aldus het onder 8) genoemde stuk en de onder 16) vermelde brief ondertekende.
5. In de voormalige Armkamer te Zwartsluis bevond zich een gedrukte lijst (midden vorige eeuw) met gegevens over Zwartsluizer predikanten. De tekst is nagenoeg gelijk aan die van Moonen; extra gegevens komen er niet op voor.
6. J. Reitsma en S.D. van Veen, *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620* (Groningen, 1896). Deel V betreft o.a. Overijssel van 1584-1620. Aldaar p. 193.
7. *Ibidem*, V, p. 197.
8. Gemeentearchief Hasselt, Inventaris Formsma No. 760.
9. Resoluties van Ridderschap en Steden, Rijksarchief Zwolle, Statenarchief, No. 1, fol. 341v.
10. M.W.L. van Alphen, *Nieuw Kerkelijk Handboek*, verschillende jaargangen.

11. J.P. van Dooren, archivaris van de Nederl. Herv. Kerk, persoonlijke mededeling. De bedoelde acta zijn intussen gepubliceerd; zie J.G.J. van Booma, *Acta van een reeds in 1579 gehouden Overijsselse Synode* in: *Ned. Archief voor Kerkgeschiedenis*, Nwe. serie, 60 (1980) p. 107-113.
12. Wilhelmus Lanium Doccum, *Die Belegeringe, besettinge ende Ontsettinge der Stadt Steenwijck ... Anno 1581.* (1581). Wij raadpleegden het exemplaar in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.
13. Reitsma en Van Veen, *a.w.*, V, p. 284.
14. J.P. de Bie en J. Loosjes, *Biographisch woordenboek van protestantse godgeleerden in Nederland*, 's-Gravenhage, z.j.
15. De brief duidt beide predikanten alleen met hun voornaam aan; Jodokus Goykerus is de vader van de latere predikant van Zwartsluis; Nolhenius tekende de Acta van de op 7 juni 1585 te Kampen gehouden Extraordinaire synode, die diende als voorbereiding voor de Haagse Nationale Synode.
16. Brief aanwezig in het archief van de Hervormde Kerk te 's-Gravenhage.
17. Reitsma en van Veen, *a.w.*, V, p. 222. in een vergelijkbare situatie in 1600 namen Ridderschap en Steden een ruimer standpunt in: 'In plaetsen daer geen gereformeerde predicanten staen mogen, salmen die olden tollereeren, midts dat sie alleene predigen ende geen pauslijcke exercitie doen sullen' (Res. R. en St. van 26.03.1600).
18. R.E. Hattink, *Acta, Visitationis Diocesis Daventriensis ab Aegidio de Monte*, Zwolle, 1888, p. 222. Deventer was in 1559 in het plan voor een kerkelijke herindeling van de Nederlanden aangewezen als zetel van een bisschop. Op 30 november 1570 werd Aegidius de Monte daar als bisschop ingehaald; al spoedig daarna begon hij aan de visitatie van de parochies in zijn bisdom. Hij overleed in 1577. Verslagen van visitaties na de Monte's dood zijn in de uitgave van Hattink mede opgenomen.
De hier bedoelde tekst waarin Zwartsluis voorkomt luidt: Anno 1571. Eodem anno visitavi in Vollenhoeve et septem alias cunctas parochias, nempe Steenwick, Steenwicwoldis, Oldemarch, Kundert, Iselham, Scherwolt, Giethoren, Waneperveen, Swertesluys, Gelemuyde.
19. Blokzijl ontbreekt in de *Acta Visitationis*, zowel in het deel dat betrekking heeft op de periode vóór de komst van Sonoy, als in dat wat betrekking heeft op de periode daarna. Wel wordt Baarlo gevisiteerd.
20. Hattink, *a.w.*, p. 231.
21. Moonen, *a.w.*, p. 94.
22. Reitsma en Van Veen, *a.w.*, V, p. 197.
23. *ibidem*, p. 197 (art. 12).
24. *ibidem*, p. 215 (art. 16).
25. P(i)eter van Haerst, hier pachter van de turfrol, komt ook (zie onder) voor als afgezant van de kerkelijke gemeente.
In de Resoluties van de Raad van State vond ik geen aanwijzingen dat de klacht van Siligineus daar zou zijn behandeld. De Resoluties van mei 1591 tot april 1592 ontbreken.
26. De Bie deelde mij indertijd mede dat volgens een biografisch handschrift van (W.M.C.?) de Regt, Siligineus de dienst zou zijn begonnen in Middelle (1578) en na het innemen van Deventer door Rennenberg aldaar zou zijn beroepen, en vervolgens in 1583 of '85 zou zijn ontslagen. Daarop zou hij beroepen zijn in Zwartsluis, vanwaar hij vertrok naar Noordeloos (1592). Deze bron gebruikt als variant de naam: Lisingius. De Deventer naar Moonen schrijft niets over een verblijf van Siligineus in zijn stad. In een moderne uitgave van Inventarissen van Kerkelijke Archieven door het Archief van de N.H. Kerk komt in deel I, waarin Deventer voorkomt, in de predikantenlijst noch de naam Siligineus, noch Lisingius voor. In de Acta van Noordholland ontbreekt de naam. Van Alphen vermeldt de komst van een predikant J. Siligenius (Rogge) in 1592 in Noordeloos.

27. Reitsma en Van Veen, *a.w.*, p. 223.
28. Moonen, *a.w.*, p. 94.
29. Huybert van Glabbach ontmoet men als ouderling en/of pachter van de imposten. Hetzelfde geldt voor Lodewijck van Dueren of Duyren, die bij herhaling als ouderling de synode bezoekt, maar ook in de Resoluties van de Raad van State (A.R.A. 's-Gravenhage, Inv. No. 11, f.154) voorkomt als 'ontfanger van convoyen', en in die van Gedeputeerden van Ridderschap en Steden (R.A. Zwolle, Inv. No. 348, f.70v) als de man, belast met de opbouw van de platgebrande forteresse, met gebruikmaking van afbraak van St. Janskamp. Drente beklagde zich bij de Staten Generaal over beider activiteiten; daaruit blijkt dat van Dueren namens de Admiraliteit van Noordholland in Zwartsluis opereerde (R.A. Assen, Statenarchief No. I 1047; copie brief dd. 23.08.1594).
30. Resol. Ged. van Ridd. en Steden, R.A. Zwolle, No. 348, f.65.
31. Reitsma en Van Veen, *a.w.*, p. 206.
32. *ibidem*, p. 226, 230, 233 en 238.
33. *ibidem*, p. 242.
34. *ibidem*, p. 247.
35. Resoluties van Gedeputeerden van Ridderschap en Steden. Rijksarchief Zwolle, Statenarchief, No. 348, f. 113v.
Het Archief van Keulen berichtte dat twee Johannes ab Eyck waren ingeschreven, die echter uit Keulen zelf afkomstig waren.
36. Resoluties Ridderschap en Steden, Rijksarchief Zwolle, Statenarchief No. 5, f.194v.
37. Moonen, *a.w.*, p. 94. Reitsma en Van Veen, *a.w.*, 253 (art. 8).
38. Reitsma en Van Veen, *a.w.*, p. 249 (art. 9) en p. 253 (art. 8).
39. *ibidem*, p. 259.
40. *ibidem*, p. 260 (art. 8).
41. In de huidige classis Groningen van de Hervormde kerk ligt de gemeente Aduard-Den Ham-Fransum (ring Zuidhorn) en de gemeente Oldebert (ring Tolbert).
42. Moonen, *a.w.*, p. 94. A.J. van der Aa, *Biografisch woordenboek der Nederlanden*, 17, Haarlem 1874, p. 318. Hier wordt Volcerus genoemd Joh. Volkelius of Vockenius. Volgens dezelfde auteur zou hij de schrijver zijn van: *Van de Waare Religie, zijnde een vervolg op het boek van Joh. Crellius, dat genaamd is van God en deszelfs eigenschappen* (Rotterdam 1649). De volledige titel van dit boek van Crellius luidt volgens de catalogus van de Kon. Bibliotheek: *Beschrijvinghe van Godt en zijne eigenschappen*. In Holland bij Schepen vonnisse gedoemet ... en met vyer verbrant A°. 1642, in Januario.
Volcerus' auteurschap is onwaarschijnlijk, want volgens het voorwoord was de schrijver predikant te Smiglen (Duitsland).
43. Resoluties van Ridderschap en Steden, Rijksarchief Zwolle, Statenarchief, No. 6, f.13.
44. *ibidem*, 1614, f.45v.
45. *ibidem*, 1615, 15.09. Rijksarchief Zwolle, Reekeninge van Johan Wolffs van den Rentampte des Landes van Vollenhoe, 1616.
46. Wolffs, *a.w.*, 23.01.1615.
47. Moonen, *a.w.*, p. 94. In een Album Amicorum van dr. Everhardus Averkamp van 1619 schreef Daniël Goykerus in Kampen waar zijn vader Jodocus predikant was (geweest) een citaat uit Seneca, dat hij besluit met Daniël Goykerus, *Ecclesiastes Nigroponti*. *Pietas ad omnia utilis*. Het citaat luidt: 'Qui sese meminert inquilinos esse et in conducte habitare, et modestius se gerunt, et minus gravatim exeunt; ita qui intelligunt domicilium hoc corporis ad breve tempus a natura concessum et vivunt temperantius et libentius moriuntur.
Doctrina, pietate et singulari modestia conspicuo juveni Domini Everh. Avercampio. S.S Medicinæ candidato arrhabonus amicitiae posuit'.
Deze 'handreiking' aan de jongeling Avercamp wijst, vrij vertaald erop dat

- wanneer men zich realiseert dat men op aarde slechts een huurder is, of woont in iets dat geschonken is, men vrijer leeft en gemakkelijker kan sterven. (*Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel*, 6 (1880) p. 232). In het Album van Abel Bootsma komt evenzo een bijdrage van Daniël Goykerus voor, ditmaal uit 1615 en geschreven in Heidelberg waar de zich Campensis noemende Goykerus blijkbaar studeerde. Ook dit 'Albuminschrift', een citaat uit Seneca, wordt besloten met de spreuk: 'Pietas ad omnia utilis'. (*ibidem*, 3 (1876) p. 110).
48. Reitsma en Van Veen, *a.w.*, V, p. 339.
 49. *ibidem*, p. 339.
 50. Gemeentearchief Kampen, inventaris no. 157, Acta van de Classis Vollenhove 1597-1636. (Overgenomen uit een fotocopie in het archief van de Ned. Herv. Kerk te 's-Gravenhage).
 51. Reitsma en Van Veen, *a.w.*, 20-23 Juni 1620.
 52. Resoluties van Ged. van Ridderschap en Steden, *a.w.*, No. 352, 7 augustus 1622.
 53. Rekeningen Rentampt Vollenhove (Boldewijn Sloet), 1622, f. 4.
 54. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, onder redactie van P.C. Molhuysen, P.J. Blok en Fr. K.H. Kossmann, 8 (Leiden 1930), kolom 1306. Voltelen schreef: *Christianismus ex insigni illo Christi cum discipulis colloquio Matt. 16 a vers 13 ad 19, analytico expositus* (Steinfurt 1612) (Het Christendom analytisch uiteengezet op grond van het beroemde gesprek van Christus met de discipelen).
 55. Rekeningen Rentampt Vollenhove (Boldewijn Sloet), 1623 f.2v.
 56. Gemeentearchief Zwartsluis, 'Oud-Archief', fol. A. Een aantal van de genoemde volmachten van Zwartsluis komt in dit boek bij herhaling voor, zoals bij aan- en verkoop, en gebruik van bieren. Opvallend is dat de naam Arnoldus VOLTELEN, temidden van deze namen herhaaldelijk voorkomt: als de man *aan* wie bier wordt uitgeslagen, dat 'hij den soldaeten ten besten gaff' (Zo deden vele anderen met hem!), of aan de timmerlieden van de nieuwe sluis; de man *van* wie een ander maal bier wordt ingeslagen; die een declaratie krijgt uitbetaald voor 'eene reijse nae den Hage', maar ook de man aan wie een herbergierster en herbergiers betalen op 'die predicants assignatie'. Niet duidelijk wordt of er, en zo ja, welke relatie er is tussen deze Voltelen en ds. Lubbertus en de vele leden van deze familie. Over de familie Voltelen zie ook (J.I. van Doorninck) *Geslachtkundige Aanteekeningen in Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel*, 6 (Zwolle 1880), p. 366.
 57. Moonen, *a.w.*, p. 94. Als naamvarianten komen voor Custodius en Custadius. (Zie *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, en *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden ... alwaar literatuur*).
 58. Jo(h)annes Costerus, *De Sorgh-Duyvel, Ghepast op de seden van onsen Tijd*. Tot Campen, bij Pieter Hendricksz van Wieringen, Boekverkooper inde Broederstraat inde Druckerije (1637).
Wij maakten gebruik van het exemplaar in de Bibliotheek van de stedelijke universiteit van Amsterdam.
 59. Gemeentearchief Zwartsluis, 'Oud-Archief', foliant D. Uitgaven 1641: 'aen onse predicant vereert voor sijn boecken genaemt, Christelijcke onderwijsing ... f 12-10'; een zelfde bedrag onder de uitgaven van 1647 voor: Hemelsch Trompet.